

МІЖДИСЦИПЛІНАРНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

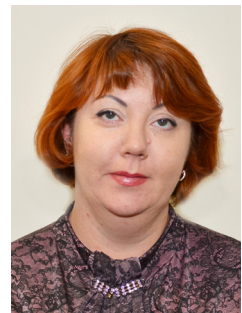

Ігор КОЗЬЯКОВ

начальник відділу
науково-методичного забезпечення
прокурорської діяльності
поза сферою кримінальної юстиції
Науково-дослідного інституту
Національної академії прокуратури України,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
igorkoziakov@gmail.com

Олена ГОВОРУХА

заступник начальника відділу
науково-методичного забезпечення
прокурорської діяльності
поза сферою кримінальної юстиції
Науково-дослідного інституту
Національної академії прокуратури України
govoruha@ap.gov.ua

УДК 343.163

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВ ЧИ ЗЛОВЖИВАННЯ НИМИ: ПРОБЛЕМИ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

Питання реалізації суб'єктами процесуальних відносин своїх прав і обов'язків та зумовлені цим випадки зловживання процесуальними правами постають у зв'язку з невизначеністю цього феномену в законодавстві та наявністю протилежних поглядів на вказану проблематику в доктрині юридичного процесу. Своєю чергою, недостатнє наукове обґрунтування та нормативно-правове регулювання на рівні правозастосування ускладнюють виявлення шляхів попередження та уникнення подібних дій.

Розв'язання окресленої проблеми вбачається традиційним для регулювання правовідносин через застосування юридичної відповідальності суб'єкта за зловживання правами та закріплення способу й порядку

її реалізації в законі. Однак це зумовлює потребу класифікації видів і конкретизації змісту таких правопорушень, зокрема визначення тих діянь, що належать до «недобросовісної поведінки» та формулювання їхнього юридичного складу. Принагідно зауважимо, що проблема кваліфікації таких дій є надзвичайно складною, оскільки загалом будь-яка ситуація, пов'язана із зловживанням правом, завжди формально відповідає букві закону («легальна видимість»).

Наукове дослідження зловживання правами є актуальним з огляду також на те, що 20 червня 2017 року Верховною Радою України у першому читанні прийнято за основу законопроект № 6232 «Про внесення змін до Господарського процесуального ко-

дексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів». Новелою цього законопроекту є визначення однією з основних засад судочинства неприпустимості зловживання процесуальними правами, а також спроба законотворця створити перелік дій, які суд за конкретних обставин може визнати зловживанням процесуальними правами та реалізувати відповідальність за такі порушення. Водночас у законопроекті при визначенні випадків недобросовісної реалізації суб'єктом процесуальних прав застосовані норми оціночного характеру, що значно розширює дискреційні повноваження й можливість застосування суб'єктивного огляду посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави, в тому числі й суддями.

У теорії юридичного процесу проблеми реалізації процесуальних прав доволі широко представлені в результатах фундаментальних і прикладних досліджень. При ознайомленні із цим сегментом наукової інформації не складно помітити діаметрально протилежні погляди вчених на окреслені питання. Від теоретичного обґрунтування феномену процесуальних правовідносин і добросовісного (недобросовісного) використання права (В.П. Грибанов, М.С. Рубашенко, Н.А. Чечина, К.С. Юдельсон, Т.С. Яценко та інші) до категоричного висловлення позиції проти існування категорії зловживання правом у юридичній науці (М.М. Агарков, С.М. Братусь, Н.С. Малєїн, А.І. Муранов, В.А. Рясенцев, М.В. Самойлова та інші). Відсутність усталених доктринальних підходів спонукає нас до спроби виявити й охарактеризувати основні ознаки та закономірності поведінки суб'єкта у формі зловживання правом у загальному юридичному контексті, визначити сутність цього явища, розмежувати зловживання правами від добросовісної поведінки й урешті запропонувати механізм кваліфікації таких дій суб'єкта, які мають водночас правомірну і протиправну специфіку.

Мета статті полягає в дослідженні питання формування та диференціації понять «реалізація процесуальних прав» і «зловживання процесуальними правами» та ви-

значенні меж правомірної й протиправної поведінки суб'єкта процесуальних правовідносин при здійсненні судового захисту.

Передусім соціально обумовлена потреба законодавчого врегулювання діяльності із запобігання та припинення недобросовісної поведінки учасників юридичного процесу може бути реалізована лише в правомірний спосіб, у порядку визначеної законом правової процедури, а норми, що її встановлюють та регулюють, повинні відповідати положенням Конституції України. Зокрема, в ст. 129 Конституції України серед основних принципів судочинства проголошений принцип змагальності сторін і свободи в наданні ними суду доказів та доведенні перед судом їхньої переконливості. Саме змагальні засади процесу визначають мотивацію поведінки процесуальних суб'єктів, наприклад, сторін у суді, тому що результат вирішення спору цілком залежить від їх активності. Безсумнівно, що сторона процесу, намагаючись досягти позитивного для себе вирішення спору, буде використовувати всі надані їй чинним законодавством права.

Водночас змагальність сторін у судовому процесі є гарантією ефективності судочинства. Своєю чергою, ефективність судового захисту залежить не лише від досконалої процедури розгляду справ, а й від поведінки учасників процесу, добросовісного здійснення ними своїх процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків [1].

Проте надмірна активність може сприйматись як «зловживання правом», оскільки законодавством не визначено таке поняття, не виокремлено критерії його відмежування від правомірного діяння, і це не дає змоги справедливо вирішувати питання відповідальності «за недобросовісну поведінку».

У сформульованому в науковій літературі визначенні під зловживанням правом розуміється особливий вид юридично значущої поведінки, яка полягає у соціально шкідливих вчинках суб'єкта права, у використанні недозволених конкретних форм у межах дозволеного законом загального типу поведінки, що суперечить цільовому призначенню права. Відтак зловживання своїми правами полягає у їх недобросовісній реалізації.

Термін «зловживання правом» у його буквальному розумінні означає використання права заради зла у тих випадках, коли уповноважений суб'єкт володіє суб'єктивним правом, діє в його межах, але наносить будь-яку шкоду правам інших або суспільству в цілому [2].

При зловживанні суб'єктивним правом поведінка суб'єкта права полягає в створенні ситуації, яка лише має видимість правомірної, побудованої на приписах закону. Проте на практиці довести зловживання суб'єктивним правом дуже складно або просто неможливо через низку причин.

По-перше, основна ознака зловживання процесуальними правами полягає в тому, що дії, з яких вона складається, вчиняються на зовні законній юридичній підставі.

По-друге, механізм зловживання процесуальними правами полягає в тому, що особа, яка бажає мати певний юридичний результат (наприклад, відкласти судові засідання, добитися зупинення провадження у справі тощо), вчиняє процесуальні дії (бездіяльність), зовні схожі на ті юридичні факти, з якими пов'язується настання необхідного результату.

По-третє, вказані дії за сутністю і змістом мають повністю штучний характер, подібно тому, як удавана угода у цивільному праві вчиняється лише з метою прикриття іншої угоди. Тобто з функціональної точки зору такі дії є не що інше, як імітація.

Варто акцентувати увагу й на тій обставині, що зловживання процесуальними правами завдає шкоди як інтересам правосуддя, так і правам осіб, які беруть участь у справі, і вчиняється з умисною формою вини. Зазвичай йдеться про недобросовісне використання процесуальних прав, у тому числі права на судовий захист, яке в системі невід'ємних прав людини, що отримала конституційне закріплення, посідає чільне місце (ст. 55 Конституції України).

Однак повноцінно та якісно визначити, де саме закінчується добросовісна правомірна поведінка й починається зловживання правом, доволі складно. Адже особа, реалізуючи своє право на судовий захист, намагається використати весь арсенал наданих їй процесуальним законом прав, а будь-які обме-

ження цих прав не дозволяються. Відтак дії, спрямовані на виявлення та недопущення зловживань, повинні мати законний характер, бути докладно визначеними та закріпленими на законодавчому рівні. З цим також пов'язано застосування законотворцем адекватного понятійно-категоріального апарату, напрацьованого юридичною наукою.

Серед численних визначень поняття зловживання правом можна виокремити дефініцію В.П. Грибанова, згідно з якою зловживання правом – це особливий тип цивільного правопорушення, яке здійснюється уповноваженою особою під час реалізації права, що їй належить, та пов'язаний з використанням недозволених конкретних форм у межах дозволеного йому законом загального типу поведінки [3].

Також варто зауважити, що, наприклад, цивільне правопорушення – це протиправна дія або бездіяльність особи, що порушує норми актів цивільного законодавства або умови договору і з якою договір або закон пов'язують виникнення цивільно-правової відповідальності.

Будучи системним явищем, умови цивільно-правової відповідальності поділяються на загальні та спеціальні. Загальні умови є типовими для більшості цивільних правопорушень. Їх наявність достатня для виникнення цивільно-правової відповідальності.

Різноманітність цивільних правовідносин зумовлює різні за характером порушення. Така неоднорідність правопорушень пояснює існування та можливість застосування у певних випадках спеціальних (нетипових) умов цивільно-правової відповідальності. Вони, як правило, є додатковими до загальних. При цьому загальні умови цивільно-правової відповідальності поділяють на позитивні й негативні.

Запропонований поділ має умовний характер, а його критерієм є значення окремих умов для настання цивільно-правової відповідальності. Позитивними умовами є ті, наявність яких доводиться заінтересованою особою (потерпілим – позивачем). До них належать шкода та причинний зв'язок між поведінкою правопорушника і шкодою. Негативними вважаються умови, відсутність яких доводиться заінтересованою осо-

бою (правопорушником – відповідачем) для запобігання настанню цивільно-правової відповідальності. Такими умовами є протиправність діяння та вина [4].

З огляду на викладене можна дійти висновку, що загальний характер опрацювання вказаного питання полягає в оцінці правомірності чи протиправності дій особи, з'ясуванні винуватості, яка свідчить про наявність прямого умислу та єдиної мети – спричинити шкоду іншій особі.

З урахуванням наведених вище характерних ознак і закономірностей зловживання правом у цивільному судочинстві можна визначити як конкретне процесуальне правопорушення, сутність якого полягає в умисній протиправній процесуальній дії (бездіяльності) недобросовісної особи, що вчиняється нею з метою зашкодити інтересам правосуддя і процесуальним правам інших учасників судового розгляду цивільної справи.

Аналіз законопроекту № 6232 «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» свідчить про спробу суб'єкта права законодавчої ініціативи уніфікувати в цій частині норми зазначених кодексів і визначити у них неприпустимість зловживання процесуальними правами як одну із основних засад судочинства незалежно від юрисдикції.

Одночасно законодавець передбачив, що судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін, проте із застереженням, що учасники судового процесу та їх представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами, не допускати зловживання процесуальними правами.

У зв'язку із зазначеним виникає потреба розглянути підходи законотворця до визначення переліку випадків, які суд може визнати як зловживання правами:

1) подання скарги на судові рішення, що не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин,

заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, що спрямовані на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи чи виконання судового рішення;

2) подання кількох позовів до одного й того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав або подання кількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями;

3) подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який вочевидь має штучний характер;

4) необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією самою метою;

5) укладення мирової угоди, спрямованої на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі.

Не піддаючи сумніву необхідність правового впливу на випадки зловживання процесуальними правами, визначені в нормах законопроекту № 6232, варто акцентувати увагу на його дефінітивній недостатності. Складно вести мову про повноцінність правового регулювання, коли наведено лише випадки, які суд може визнати як «зловживання процесуальними правами», але поняття цього явища в законі не визначено.

Також у проектних нормах передбачено наслідки: якщо подання скарги, заяви, клопотання визнається зловживанням процесуальними правами, то суд з урахуванням обставин справи має право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання. При цьому суд зобов'язаний вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами та застосовувати відповідні заходи у випадку зловживання процесуальними правами учасником судового процесу.

У законопроекті № 6232 заходи процесуального примусу за зловживання процесуальними правами в кожному процесуальному

кодексі визначені у виді штрафу. Тут слід зазначити, що необхідність протидії процесуальним зловживанням вбачається також при аналізі міжнародних нормативно-правових актів. Зокрема, невинуватене затягування судового процесу порушує права інших його учасників та суперечить вимогам ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, учасником якої є Україна, стосовно права кожного на розгляд його справи судом упродовж розумного строку. Проте дії щодо запобігання явищу зловживання процесуальними правами не можуть обмежувати прав, а запропоновані законодавцем випадки зловживання процесуальними правами мають оціночний характер, що може призвести до недобросовісної поведінки саме суддів. Установлення зловживання процесуальним правом на оскарження судового рішення є оцінним і залежить від розсуду суду [5].

Наприклад, у постанові Верховного Суду України від 22 березня 2017 року (справа № 755/6665/15-ц) зроблено висновок, що ухвала суду про визнання або відмову у визнанні виконавчого документа таким, що не підлягає виконанню, оскаржується у касаційному порядку, тим самим поставивши під сумнів випадок зловживання процесуальними правами, наведений у запропонованих законопроектах. А саме: подання скарги на рішення, яке не підлягає оскарженню.

Дискусійним вважається й таке «зловживання правами», як подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер. Постає справедливе запитання: яким чином можна визначити штучність позову та які повинні бути характеристики цього явища та критерії для його визначення?

Ще більше загострює це питання обставина, що відмова у відкритті провадження з таких підстав може бути визнана обмеженням права особи у доступі до правосуддя. Варто виходити з того, що метою звернення особи до суду з позовом є сподівання на реальний захист порушених чи невизнаних прав. Відповідно, учасники процесу, кожен згідно зі своїм інтересом, переслідує цю мету й намагається реалізувати весь арсенал наданих

йому законом прав. Грунтуючись саме на цьому при розмежуванні добросовісної поведінки від зловживання, ключовим вважається той факт, що права справді порушені та підлягають поновленню.

З метою уникнення випадків обмеження процесуальних прав учасників процесу, визнаючи їх дії як зловживання процесуальними правами, слід також зазначити, що на початковому етапі розгляду справи фактично неможливо визначити, чи фіктивними є обставини справи та наведені порушення прав. Лише за результатами повного розгляду справи, належної оцінки поданих сторонами доказів можливо дійти висновку щодо безпідставності позову [6].

Окрім того, при визначенні зловживання процесуальними правами визначальною рисою такої поведінки, на нашу думку, є усвідомлення особою своїх дій і наявність у неї умислу на їх вчинення. Отже, зловживання процесуальними правами може мати місце тоді, коли особа використовує надані їй законом процесуальні права для захисту відсутніх у неї матеріальних прав, завідомо знаючи про їх відсутність. Таким чином проявляється одна з основних ознак зловживання процесуальним правом – наявність умислу на вчинення протиправної поведінки. Натомість у запропонованих законопроектах взагалі не йдеться про наявність умислу як визначальну умову настання юридичної відповідальності за поведінку недобросовісної сторони процесу.

У розглядуваному законопроекті міра відповідальності за зловживання визначається у виді штрафу, що, на нашу думку, не є адекватною реакцією на це правопорушення. Більш дієвою мірою відповідальності вбачається стягнення з винного усіх витрат, понесених під час розгляду справи, та стягнення шкоди, якої зазнала інша сторона, у тому числі моральної. При цьому суддя у кожній справі повинен попереджати про добросовісність користування своїми правами сторони і, відповідно, про негативні наслідки, які тягне зловживання цими правами [7].

За результатами проведеного в межах статті дослідження можна зробити наступні висновки:

1) суспільна шкода від зловживання процесуальними правами полягає в особливості неправомірної поведінки та її рефлексії. Начебто зовні дії особи здійснюються в межах правового поля, а насправді нею заподіюється шкода інтересам правосуддя й інтересам інших учасників судового процесу. Через цю специфіку вказані протиправні дії (бездіяльність) важко піддаються доказуванню, і особа, яка зловживає процесуальним правом, може для маскування своїх протиправних дій використовувати увесь арсенал заходів захисту, які передбачені законом і надаються особі, котра повинна сумлінно реалізовувати суб'єктивні права;

2) у практиці здійснення судочинства поза кримінальною сферою часто трапляються зловживання процесуальними правами, що негативно позначається на ефективності судового розгляду справ, породжує шкідливі явища у виді невиправданого

збільшення строків судового розгляду, ухвалення помилкових судових рішень, порушення матеріальних і процесуальних прав учасників процесу тощо;

3) аналіз законопроектних норм дає підстави для висновку, що не всі запропоновані до закріплення в законодавстві випадки зловживання процесуальним правом можна визнати належними й обґрунтованими;

4) спроба законотворця запровадити інститут юридичної відповідальності за зловживання процесуальним правом актуалізує потребу в комплексному науковому дослідженні, метою якого має бути створення концепції протидії зловживанням процесуальними правами, яка має базуватися на встановленні ознак такої поведінки в діях учасників процесу. Тому вважаємо цей напрям досліджень перспективним для провадження подальших наукових розвідок.

Список використаних джерел:

1. Олійник А. Запобігання зловживанню цивільними процесуальними правами: питання теорії та практики / А. Олійник // *Юридична Україна*. – 2013. – № 7. – С. 83–91.
2. Резнікова В. Зловживання процесуальними правами: господарсько-процесуальний аспект проблеми / В. Резнікова // *Слово Національної школи суддів України*. – 2013. – № 3(4). – С. 124–137.
3. Резнікова В. Зловживання процесуальними правами в господарському судочинстві: поняття, ознаки, види / В. Резнікова // *Юридичні науки*. – 2013. – № 95. – С. 31–37.
4. Стоянова Т. Деякі питання зловживання правом на апеляційне оскарження судових рішень за цивільним процесуальним законодавством України / Т. Стоянова // *Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії: мат-ли круглого столу* (м. Одеса, 27 листопада 2015 року). – Одеса: Фенікс, 2015. – 90 с.
5. Дрішлюк А. Деякі питання зловживання правом на апеляційне оскарження судових рішень за цивільним процесуальним законодавством України / А. Дрішлюк // *Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії: мат-ли круглого столу* (м. Одеса, 27 листопада 2015 року). – Одеса: Фенікс, 2015. – 90 с.
6. Цал-Цалко Ю. Деякі питання зловживання правом на апеляційне оскарження судових рішень за цивільним процесуальним законодавством України / Ю. Цал-Цалко // *Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії: мат-ли круглого столу* (м. Одеса, 27 листопада 2015 року). – Одеса: Фенікс, 2015. – 90 с.
7. Кудря Т. Зловживання цивільними процесуальними правами в контексті тлумачення окремих складових принципу диспозитивності / Т. Кудря // *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. – 2013. – Вип. 21. – Ч. 2. – Т. 1. – С. 210–213. – (Серія «Право»).

Ігор КОЗЬЯКОВ,
Олена ГОВОРУХА

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВ ЧИ ЗЛОВЖИВАННЯ НИМИ: ПРОБЛЕМИ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

Досліджується проблема формування та диференціації понять «реалізація процесуальних прав» і «зловживання процесуальними правами», запропоновано визначення меж правомірної та протиправної поведінки суб'єкта процесуальних правовідносин при здійсненні судового захисту.

Ключові слова: юридичний процес; правомірна поведінка; зловживання процесуальними правами; відповідальність; умови; види.

Ігорь КОЗЬЯКОВ,
Елена ГОВОРУХА

РЕАЛИЗАЦИЯ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ПРАВ ИЛИ ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЕ ИМИ: ПРОБЛЕМЫ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ

Исследуется проблема формирования и дифференциации понятий «реализация процессуальных прав» и «злоупотребление процессуальными правами», предложено определение границ правомерного и противоправного поведения субъекта процессуальных правоотношений при осуществлении судебной защиты.

Ключевые слова: юридический процесс; правомерное поведение; злоупотребление процессуальными правами; ответственность; условия; виды.

Ihor KOZIAKOV,
Olena GOVORUNA

IMPLEMENTATION OR PROTECTION RIGHTS: DIFFERENTIAL PROBLEMS

The article deals with the problem of the formation and differentiation of the concepts of «implementation of procedural rights» and «abuse of procedural rights», the definition of the limits of lawful and unlawful behavior of the subject of procedural legal relations in the implementation of judicial protection is proposed.

Keywords: legal process; lawful behavior; abuse of procedural rights; responsibility; conditions; types.

